

De demes van Attica en Peloponnesische oorlog

Een onderzoek naar de veerkracht van gemeenschappen in klassiek Griekenland

Amber BRÜSEWITZ

Abstract

How did rural communities cope with the devastations of war in the pre-modern world? While the political context of the Peloponnesian War (431-404 BC) has received considerable attention, this project seeks to examine the resilience of the rural communities of Attica in the face of the social and economic impact of the war. Epigraphical evidence and archaeological remains indicate that the traditional view that the countryside of Attica was depleted as a direct consequence of the war, needs to be questioned. Applying a multidisciplinary approach, this research project will investigate the long-term resilience of the countryside communities (demes). Analyzing the historical sources and archaeological remains of the period 450-350 BCE, this project aims at tracing the resilience of the Attic demes outside of Athens by examining how they found ways to sustain and reset their community lives.

INLEIDING

De Peloponnesische Oorlog (431-404 v. Chr.) was een gewapend conflict tussen de twee dominante machten in het Griekenland van de vijfde eeuw v. Chr. Het maritieme imperium van Athene botste met de zware infanterie van de Spartaanse confederatie in een strijd die vanwege haar enorme schaal en verwoestingen vaak vergeleken wordt met de Eerste Wereldoorlog.¹ De politieke context van dit conflict heeft reeds veel aandacht genoten, maar andere aspecten zijn onderbelicht gebleven. Dit artikel dient als een eerste korte kennismaking met mijn project, waarin de veerkracht van de woonkernen van Attica (ook wel *demen* genoemd) in het licht van de sociale en economische impact van de oorlog wordt onderzocht. Door middel van een multidisciplinaire aanpak zal worden gekeken naar de manier waarop de inwoners van Attica op de langere termijn hun levensonderhoud aanpasten aan de veranderende omstandigheden en hoe bepaalde factoren, zoals religie en politiek, sociale cohesie konden beïnvloeden. Door zowel historische bronnen als epigrafisch en arche-

¹ Bijv. R. Gilpin, 'The Theory of Hegemonic War', *The Journal of Interdisciplinary History* 18 (1988) 591-613; D. Kagan, *The Peloponnesian War* (New York, 2003); L.A. Tritle, *The Peloponnesian War* (Westport, 2004).

ologisch materiaal uit de periode 450-350 te analyseren zal dit project de veerkracht van de Attische demen in kaart brengen. Er zal worden onderzocht hoe zij manieren vonden om zichzelf aan te passen en zich als gemeenschap in stand te houden. In dit artikel zullen het project en de gebruikte onderzoeksmethoden verder toegelicht worden.

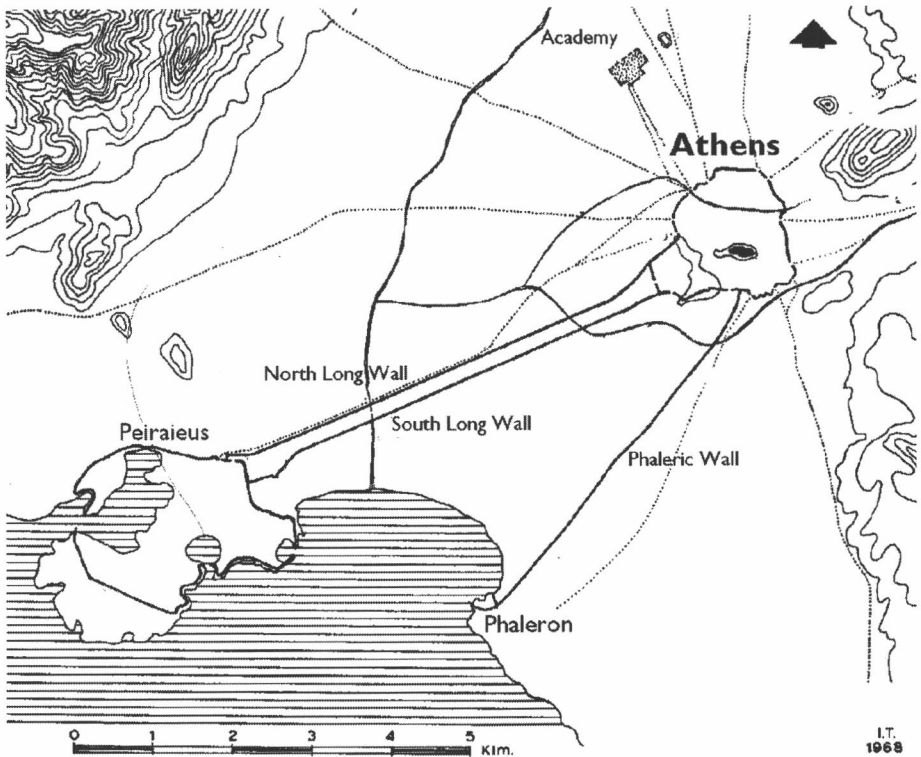
Figuur 1: Attica. Bron: Wikimedia Commons.

EERDER ONDERZOEK EN DE HISTORISCHE BRONNEN

Het heersende beeld onder historici, voornamelijk gebaseerd op de teksten van de contemporaine geschiedschrijver Thucydides, is dat de Peloponnesische Oorlog de Attische gemeenschappen een zware klap toebreacht.² Tijdens de

² P. J. Rhodes, *A History of the Classical Greek World: 478-323 BC* (Malden, 2006) 153; P. Krentz, 'The Strategic Culture of Periclean Athens' in C. Hamilton, P. Krentz, (eds.), *Polis and Polemos: Essays on Politics, War, and History in Ancient Greece in Honor of Donald Kagan* (Claremont, 1997) 55-72; J. Ober, *The Athenian Revolution: Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory* (Princeton, 1996) 72-85.

eerste fase van het conflict (ook wel de Archidamische Oorlog genoemd) vielen de Spartanen elke zomer Attica binnen. De inwoners van Attica trokken zich volgens Thucydides terug achter de ‘Lange Muren’ van Athene, die de stad verbonden met haar havenstad Piraeus (zie figuur 2).

Figuur 2: de ‘Lange Muren’ van Athene.

Bron: J. M. Camp, *The Archaeology of Athens* (Yale University Press, 2001).

Zijn tekst wekt de indruk dat de demen van Attica flink ontworteld werden door deze evacuatie van het platteland:

De Atheners (...) brachten hun vrouwen en kinderen en alle huishoudelijke benodigdheden van het land de stad in, waarbij ze zelfs de houten delen van hun huizen weghaalden. (...) De verhuizing viel hun zwaar, omdat de meesten sinds jaar en dag gewoon waren op het land te wonen. (Thuc. 2.14.1)

De Atheners hadden langdurig in autonome gemeenten op het land gewoond. Ook ná de politieke eenwording waren ze voor het grootste deel, zowel de ouderen als de jongeren, tot aan deze oorlog, aan het platteland gewend gebleven als hun geboorteplaats en woonplaats. Dat was er de oorzaak van dat ze slechts met grote moeite met hun hele hebben en houden hun eigen plek verlieten (...). Ze tilden er dus zwaar aan en waren er verbitterd over dat ze hun huizen moesten achterlaten en de gewijde plaatsen, die ze traditioneel onafgebro-

ken sinds de gemeenschapsvorm in de oudste tijd hadden gekend, en dat ze hun manier van leven moesten veranderen. Het was alsof ze man voor man hun eigen stad moesten verlaten. (Thuc. 2.16.1-2)

Thucydides en de toneelschrijver Aristophanes benadrukken hoe traumatisch deze evacuatie en de daarop volgende Spartaanse plunderingen waren voor bijvoorbeeld de inwoners van de deme Acharnai: zij moesten in het eerste jaar van de oorlog vanaf de Acropolis van Athene met lede ogen aanzien hoe hun huizen in de verte (zo'n drie kilometer verderop) verwoest werden (Ar, *Acharniërs*; Thuc. 2.57 and 7.27.4). In 421 v. Chr. werd de Vrede van Nikias gesloten, maar dit verdrag viel al snel weer uiteen. In de laatste fase van het conflict (de Dekeleische Oorlog) bezetten de Spartanen de Attische deme Dekeleia. Vanuit deze permanente uitvalsbasis konden de Spartanen meer plundertochten in Attica ondernemen dan voorheen. In 404 v. Chr. eindigde de oorlog met het verlies van de Atheners en evacueerden de Spartaanse troepen hun fort in Dekeleia.

De contemporaine literaire bronnen hebben de moderne historiografie zwaar beïnvloed. In zijn *The Population of Athens in the fifth and fourth centuries B.C.* betoogde Gomme dat vluchtelingen na de Peloponnesische oorlog ervoor kozen in Athene te blijven, omdat zij dankzij de Spartaanse verwoestingen geen huis meer hadden om naar terug te keren. Hoewel dit werk gedateerd is, zijn Gomme's argumenten in de loop der tijd bijgeschaafd en aangevuld en wordt deze visie door veel historici nog steeds geaccepteerd.³ Er zijn maar weinig onderzoekers die geloven dat de gevolgen van de Peloponnesische Oorlog minder ingrijpend waren en dat de Attische demen zichzelf snel herstelden na 404 v. Chr.⁴

Het reilen en zeilen in de nederzettingen van Attica in de periode tijdens en na de Peloponnesische Oorlog is tot nu toe voornamelijk via literaire bronnen bestudeerd. Epigrafisch materiaal is nauwelijks gebruikt. Sterker nog, het materiaal dat in de Attische demen gevonden wordt en niet specifiek te dateren is, wordt te vaak vóór of na de oorlog gedateerd, in de veronderstelling dat de betreffende demen verlaten waren tijdens de oorlog. Met archeologisch materiaal, dat overigens ook amper gebruikt wordt in deze kwestie, gebeurt het-

³ A.W. Gomme, *The Population of Attica in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (Oxford, 1933). Zijn visie wordt aangehangen door bijvoorbeeld: L.A. Tritle, *The Peloponnesian War* (Westport, 2004) and *A New History of the Peloponnesian War* (Chichester, 2010); N.F. Jones, *Rural Athens under the Democracy* (Philadelphia, 2004) 54; C.A. Cox, *Household Interests: Property, Marriage Strategies, and Family Dynamics in Ancient Athens* (Princeton, 1998) 52; A. Damsgaard-Madsen, 'Attic funeral inscriptions: their use as historical sources and some preliminary results', in Damsgaard-Madsen, A., Christiansen, E., Hallager, E. (eds.), *Studies in Ancient History and Numismatics Presented to Rudi Thomsen* (Aarhus, 1988) 55-68, 66; D. Whitehead, *The Demes of Attica, 508/7-ca. 250 B.C.: a political and social study* (Princeton, 1986); E. David, *Aristophanes and Athenian Society* (Leiden, 1984) 3; Kagan, D., *The Archidamian War* (Ithaca, 1974) 99.

⁴ De twee voornaamste voorbeelden van 'sceptici' zijn V.D. Hanson, *Warfare and agriculture in classical Greece* (Berkeley, 1998) 170 en R. Osborne, *Demos: The discovery of classical Attika* (Cambridge, 1985).

zelfde. Een uitzondering is Osborne, die op basis van literaire en archeologische bronnen stelt dat woonpatronen in Attica vrijwel onveranderd bleven van de vroege vijfde tot de late vierde eeuw v. Chr.⁵ Hij richtte zich op lange-termijnpatronen, maar keek niet specifiek naar de situatie in Attische nederzettingen voor, tijdens en na de Peloponnesische Oorlog. Daarnaast is zijn gebruik van archeologisch materiaal beperkt; hij legt vooral de nadruk op boerderijen. Zijn conclusies benadrukken echter dat het gebruik van archeologisch materiaal ons kan voorzien van nieuwe inzichten over de demen van Attica.

Het archeologisch en epigrafisch materiaal uit de Attische demen uit de periode 450-350 lijkt een ander beeld te schetsen dan de literaire bronnen. Eén van de vele voorbeelden is Brauron, waar veel inscripties uit de betreffende periode zijn gevonden en waar bovendien een grote Dorische stoa werd gebouwd rond 427-425 v. Chr.⁶ Ook in Sounion werd niet alleen een muur gebouwd na de start van de Peloponnesische oorlog, maar ook een *propylon* (toegangspoort), bankethal en een stoa (ca. 420).⁷

Kortom, het eerdere onderzoek naar het effect van de Peloponnesische Oorlog op de demen van Attica heeft een aantal zwaktepunten. Ten eerste is het te nadrukkelijk gebaseerd op literaire bronnen, terwijl er een overvloed aan ander materiaal beschikbaar is. Ten tweede gaat er te veel aandacht naar de directe fysieke impact en verwoestingen van de oorlog, en niet naar de eventuele veranderingen die deze teweeg bracht binnen de Attische gemeenschappen. Dit hangt ten slotte samen met het derde punt: het onderzoek tot nu toe richtte zich voornamelijk op de tijdspanne van de oorlog zelf. In plaats hiervan wordt in dit onderzoeksproject een andere aanpak gehanteerd en zal het perspectief van de langere termijn aangenomen worden. Centraal staat de vraag *hoe* de oorlog de gemeenschappen van Attica geraakt heeft. Deze vraag brengt op zijn beurt weer andere kwesties met zich mee: werden de demen ontworteld door de oorlog, en herstelden zij zich snel? Hebben de inwoners van Attica echt hun huizen achtergelaten, en keerden ze na de oorlog weer terug? En hoe pasten zij hun levens en levensonderhoud aan? Samengevat: hoe veerkrachtig waren de demen van Attica toen zij geconfronteerd werden met de ramp die de Peloponnesische Oorlog vormde op de lange termijn?

⁵ J. Osborne, *Demos: the discovery of classical Attika*, 17.

⁶ C. Bouras, Η αναστήλωση της στοάς της βραυρώνος. Τα αρχιτεκτονικά της προβλήματα (Athene, 1967).

⁷ J.S. Boersma, *Athenian building policy from 561/0 to 405/4 B.C.* (Groningen, 1970) 203; W.B. Dinsmoor, *Sounion* (Keramos Guides, Athene 1971) 25-8.

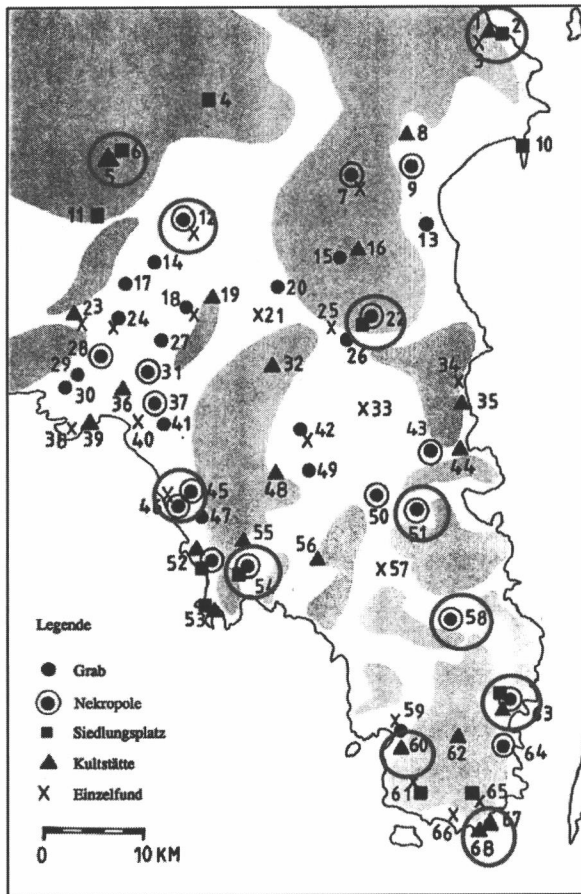
DE ONDERZOEKSOPZET

Uit deze vragen wordt duidelijk dat meer onderzoek vanuit een andere invalshoek naar de gemeenschappen van Attica in de periode 450 tot 350 v. Chr. zeer gewenst is. Dit project zoekt naar antwoorden door middel van een historisch onderzoek naar de veerkracht van de Attische gemeenschappen in tijden van oorlog en verwoesting, vanuit een multidisciplinaire invalshoek. Er wordt een tweeledige aanpak gehanteerd: ten eerste is er op basis van inzichten uit het steeds sneller groeiende sociologische vakgebied van *resilience* (veerkracht) en *disaster studies* een methodologisch raamwerk opgesteld, dat zal helpen de veerkracht en kwetsbaarheid van de Attische gemeenschappen te meten. Ten tweede zal het literair, archeologisch en epigrafisch bewijsmateriaal uit de ruime periode 450-350 bestudeerd worden vanuit het perspectief van *resilience* om zo de impact van de Peloponnesische oorlog op de gemeenschappen van Attica te kunnen meten, maar vooral om te zien of en hoe zij hun bestaan aanpasten tijdens en na dit conflict.

Het bestuderen van al het epigrafisch en archeologisch materiaal in Attica zou te ambitieus zijn voor de omvang van dit project, daarom worden een aantal Attische demen geselecteerd die in hun geheel onderzocht zullen worden om een compleet beeld van deze nederzettingen te krijgen in de relevante periode. Om het verzamelde materiaal zo representatief mogelijk te houden zullen er zowel grotere als kleinere demen worden bestudeerd, geografisch verspreid over zowel het Attische kustgebied als het binnenland. Voorbeelden zijn Rhamnous, Phyle, Acharnai, Pambotadai, Aixone, Myrrhinous, Anagyrous, Kephale, Thorikos, Anaphlystos en Sounion (zie figuur 3).

METHODOLOGIE EN KERNBEGRIPPEN

Zoals hierboven al kort benoemd werd, richt dit project zich niet enkel op de periode van de Peloponnesische oorlog zelf, zoals veel voorgaande studies hebben gedaan, maar hanteert het juist een bredere aanpak. Er wordt zowel naar de periode direct voorafgaand als de periodes tijdens en na de oorlog gekeken (namelijk van 450 tot 350 v. Chr.). Door dit bredere perspectief aan te nemen kunnen plotselinge veranderingen in het literaire, epigrafische en archeologische materiaal beter waargenomen worden en komen blijvende veranderingen in de gemeenschap duidelijk naar voren. Binnen het vakgebied van *disaster studies* en het onderzoek naar veerkracht wordt per definitie naar de langere termijn gekeken omdat op die manier de invloed van een ramp of oorlog beter te meten is. Er is echter nog nooit op deze manier naar de demen van Attica en de Peloponnesische oorlog gekeken.

Figuur 3. Een selectie van demen geschikt als casusstudie.

Kaart door A. Mersch.

De eerste stap in het onderzoeksproject was het ontwikkelen van een methodologisch raamwerk dat duidelijk kon maken hoe tekenen van kwetsbaarheid of veerkracht vastgesteld kunnen worden. Voordat verder op dit model in kan worden gegaan moet het snel groeiende vakgebied van *disaster research* kort geïntroduceerd worden en zullen de belangrijkste theoretische begrippen die in dit onderzoek worden gebruikt toegelicht worden.

De onderzoekstak die zich richt op het bestuderen van rampen is nog relatief jong. Interesse in het onderwerp ontstond na de Tweede Wereldoorlog, toen onderzoek werd verricht naar het gedrag van mensen tijdens bombardementen.⁸ Aanvankelijk werden rampen gezien als extreme en puur fysieke

⁸ United States Strategic Bombing Survey (USSBS), *United States Strategic Bombing Surveys: European and Pacific Wars* (Washington, 1946-47). Er bestaan nog enkele vroegere onderzoeken, zoals *Catastrophe and Social Change* door S. Prince (New York, 1920).

gebeurtenissen en was onderzoek vooral gericht op de vraag hoe een getroffen bevolking zo snel mogelijk terug naar een situatie van normaliteit kon worden gebracht. Recentelijk is er echter een verschuiving binnen het vakgebied teweeg gebracht met betrekking tot de manier waarop rampen worden gezien en gedefinieerd. Terwijl er minder rampen zijn vastgesteld in de afgelopen decennia, is het aantal mensen dat getroffen werd door een ramp steevast omhoog gegaan.⁹ Hierdoor hebben sociale wetenschappers moeten concluderen dat het niet alleen de kracht en fysieke eigenschappen van een gebeurtenis zijn die een ramp veroorzaken. De schaal en impact van een ramp worden bepaald door de sociale, culturele, economische en politieke omstandigheden van een bevolking, die deze veerkrachtig of juist kwetsbaar kunnen maken.

Rampen worden door verschillende disciplines bestudeerd met uiteenlopende onderzoeksvragen: hoe beïnvloeden rampen mensen? Hoe ervaren mensen rampen en hoe gaan ze hiermee om? Wat maakt een gemeenschap veerkrachtig of juist kwetsbaar en kan 'rampbestendigheid' gestimuleerd worden? De vakgebieden sociologie en sociale psychologie richten zich voornamelijk op de vraag hoe samenlevingen kunnen worden voorbereid op rampen, op hoe kwetsbaarheden kunnen worden geminimaliseerd, op veerkracht en herstel.¹⁰ Antropologen interesseren zich dan weer in de vraag hoe sociale en culturele systemen aangepast worden of veranderen ten tijde van rampspoed en hoe rampen worden gezien en aangepakt binnen verschillende culturen.¹¹ Archeologen zijn op hun beurt geïnteresseerd in hoe kwetsbaarheid en veerkracht in de materiële cultuur weerspiegeld worden en in de lokale impact van verschillende soorten rampen.¹² Recentelijk beargumenteerde Weiberg nog dat het toepassen van *resilience theory* op archeologie van groot nut kan zijn om de oorzaak en rol van grote veranderingen in sociale systemen beter te kunnen begrijpen.¹³ Tenslotte baseren historici hun onderzoek naar rampen vaak op een sociologisch of antropologisch perspectief, maar richten zij zich op

⁹ M.J. Zakour, D.F. Gillespie, *Community Disaster Vulnerability: Theory, Research, and Practice* (New York, 2013) 11.

¹⁰ Enkele voorbeelden: A.H. Barton, *Communities in disaster: a sociological analysis of collective stress situations* (New York, 1969); G. A. Kreps, 'Sociological inquiry and disaster research', *Annual review of sociology* (1984) 309-330; B. Raphael, *When disaster strikes: how individuals and communities cope with catastrophe* (New York, 1986); K.J. Tierney, 'From the margins to the mainstream? Disaster research at the crossroads', *The Annual Review of Sociology* 33 (2007) 503-525; K. Gow, M. Celinski, *Mass trauma. Impact and recovery issues* (New York, 2013).

¹¹ Bijvoorbeeld S.M. Hoffman, A. Oliver-Smith (eds.), *Catastrophe & culture. The anthropology of disaster* (Santa Fe/Oxford, 2002).

¹² Voorbeelden van archeologische casusstudies: G. Bawden, R.M. Reycraft, *Environmental disaster and the archaeology of human response* (Albuquerque, 2000); J. Grattan, R. Torrence, *Natural disasters and cultural change* (Londen en New York, 2002).

¹³ E. Weiberg, 'What can resilience theory do for (Aegean) archaeology?' in: N. M. Burström, F. Fahlander (eds.), *Matters of scale: processes and courses of events in the past and the present* (Stockholm, 2012) 147-165.

bronnen uit het verleden. Zij leggen de nadruk op het belang van rampen als historische gebeurtenissen die grote sociale en culturele veranderingen teweeg kunnen brengen.¹⁴

Een probleem binnen het historisch onderzoek naar rampen werd door Bankoff aan de kaak gesteld: het is te veel gericht op specifieke gebeurtenissen.¹⁵ Veel onderzoeken zijn beschrijvend van aard of zien rampen als zogenaamde ‘triggergebeurtenissen’, waardoor andere processen binnen een samenleving worden genegeerd en het historisch proces te veel wordt gesimplificeerd.¹⁶ In dit onderzoeksproject wordt juist naar impact van de Peloponnesische Oorlog op langere termijn gekeken; de oorlog wordt niet alleen gezien als een belangrijke historische gebeurtenis, maar zal juist geïntegreerd worden in een breder theoretisch perspectief waarin ontwikkelingen op sociaal, economisch, politiek en cultureel niveau gedurende langere tijd geanalyseerd zullen worden.

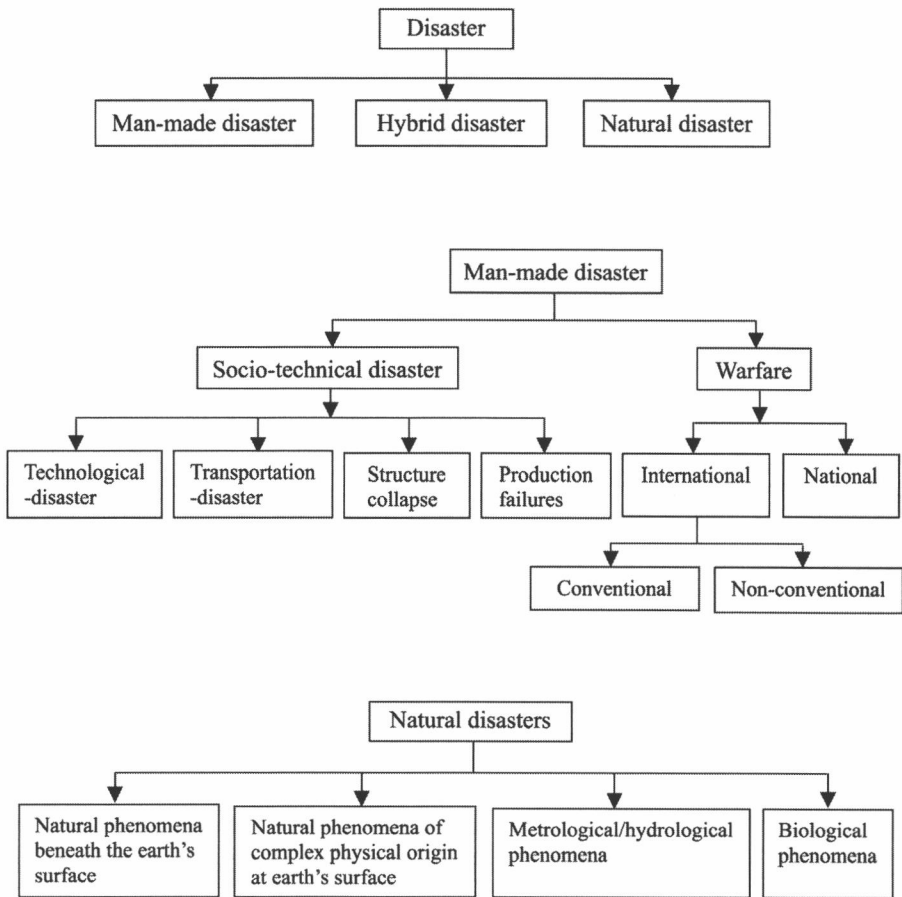
Voordat we kunnen kijken naar het raamwerk waarvan dit onderzoek gebruik zal maken, is een toelichting van de belangrijkste terminologie in het vakgebied van *disaster research* noodzakelijk. Ten eerste **disaster**; de ramp. Of het nu gaat om een natuurlijk fenomeen, zoals een aardbeving of overstroming, of een door mensen gecreëerde gebeurtenis zoals een oorlog of een ontplofte kernreactor: we spreken van een ramp wanneer een dergelijke gebeurtenis een bevolking raakt. Deze bevolking is ingebed in een politiek, economisch, sociaal en cultureel netwerk, waarop de ramp een impact heeft. Daarom moet een ramp gezien worden als een proces, niet als een geïsoleerde gebeurtenis. Een ramp beïnvloedt alle dimensies van een sociaal systeem, iets dat door Oliver-Smith ‘the multidimensionality of disaster’ werd genoemd.¹⁷ Toegenomen aandacht voor *disaster studies* heeft ertoe geleid dat er ondertussen verschillende typologieën van rampen zijn opgesteld (zie figuur 4).

¹⁴ V. Garcia-Acosta, ‘Historical disaster research’ in: S.M. Hoffman, A. Oliver-Smith (eds.), *Catastrophe & culture. The anthropology of disaster* (Santa Fe/Oxford, 2002), 49-66.

¹⁵ G. Bankoff, ‘Vulnerability as a measure of change in society.’ *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 21 (2003) 30-50; G. Bankoff, ‘Time is of the essence: disasters, vulnerability and history’, *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, vol. 22 (2004) 23-42; G. Bankoff, ‘Comparing vulnerabilities: toward charting an historical trajectory of disasters’, *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* (2007) 103-114; G. Bankoff, G. Frerks en D. Hilhorst (eds.), *Mapping vulnerability: disasters, development and people*, (Londen, 2004); M. Juneja, F. Mauelshagen, ‘Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives’, *The Medieval History Journal* 10 (2007) 1-31.

¹⁶ G. Bankoff, ‘Time is of the Essence: Disasters, Vulnerability and History’, *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, vol. 22 (2004) 31.

¹⁷ A. Oliver-Smith, ‘Theorizing Disasters: Nature, Power and Culture’ in: S.M. Hoffman, A. Oliver-Smith, (eds.), *Catastrophe & Culture: The Anthropology of Disaster* (Santa Fe/Oxford, 2002) 25ff.

Figuur 4. Typologie van rampen.

Bron: I. M. Shaluf, 'Disaster Types', *Disaster Prevention and Management: an International Journal* 16 (2007), 705.

In de meeste onderzoeken wordt er een onderscheid gemaakt tussen natuurlijke rampen aan de ene kant en door de mens veroorzaakte rampen aan de andere kant, maar het moet hier onderstreept worden dat deze afsplitsing soms te geforceerd is. In het geval van een ramp gaat het ook vaak om een combinatie: neem de aardbeving in 464 v. Chr. in Sparta als voorbeeld. Deze natuur-ramp veroorzaakte maatschappelijke onrust in de vorm van een slavenopstand. Ook in de recente geschiedenis zien we zogenaamde 'hybride' rampen voorkomen, bijvoorbeeld de kernramp in Fukushima, die veroorzaakt werd door een aardbeving en tsunami. In dit onderzoek zal de nadruk logischerwijs op één specifieke vorm van ramp liggen: oorlog. Hoewel oorlog totaal verschillend in aard en oorsprong is dan een aardbeving of overstroming, zijn de gevolgen op veel vlakken te vergelijken. Door de geschiedenis heen zijn oor-

logen altijd de grootste door de mens veroorzaakte rampen geweest: geen andere gebeurtenissen hebben zo veel dood, verwoesting, dislocatie en relocatie veroorzaakt. Oorlogvoering is extreem schadelijk voor zowel soldaten als burgers en verstoort en verandert als geen ander wat een samenleving als ‘normaal dagelijks leven’ beschouwt.¹⁸

Welk effect een ramp heeft op een bevolking heeft te maken met *vulnerability*, kwetsbaarheid. Hieronder verstaan we die aspecten van een samenleving die de impact van een ramp kunnen verergeren of juist verminderen. Verschillende factoren hebben invloed op het kwetsbaarheidspatroon van een gemeenschap: bijvoorbeeld locatie, infrastructuur, sociaal-politieke organisatie, productie- en distributiesystemen en ideologie.¹⁹ Hoeveel impact een ramp heeft op een gemeenschap heeft eigenlijk meer te maken met de kwetsbaarheid van deze groep mensen dan met de fysieke kracht van de ramp zelf.

Ten slotte, het begrip *resilience*, oftewel veerkracht. Er bestaan verschillende interpretaties van deze term; het kan enerzijds gedefinieerd worden als het vermogen van een samenleving om verstoringen te absorberen. Anderen leggen het uit als het vermogen van een sociaal systeem om als het ware ‘terug te stuiteren’ of te regenereren.²⁰ De eerste definitie draait in andere woorden om het begrip ‘weerstand’, de andere meer om het idee van ‘herstellen’. Naar mijn mening zijn beide interpretaties van essentieel belang om te begrijpen hoe een ramp een samenleving raakt en zijn ze niet per definitie in strijd met elkaar: het ‘weerstand’ heeft te maken met het opvangen van de fysieke impact van een ramp en de schade die deze veroorzaakt, het ‘herstellen’ heeft op zijn beurt weer te maken met de capaciteit van een samenleving om haar belangrijkste functies zowel tijdens als na een ramp in stand te houden. Ik definieer *resilience* daarom als volgt: de capaciteit van een sociaal systeem om met schokken om te gaan, deze (deels) te weerstaan of te absorberen en het vermogen om te leren, aan te passen en te regenereren. Net als kwetsbaarheid moet veerkracht gezien worden als een multidimensionaal proces dat beïnvloed wordt door verschillende onderliggende factoren. Overigens wordt met ‘terugstuiteren’ in dit project niet het terugkeren naar de exacte situatie vóór de ramp bedoeld. Een ramp kan fundamentele veranderingen veroorzaken waardoor een samenleving, als deze herstelt, waarschijnlijk geconfronteerd wordt met

¹⁸ M.J. Zakour, D.F. Gillespie, *Community Disaster Vulnerability: Theory, Research, and Practice* (New York, 2013) 7-10; B. Raphael, *When disaster strikes: how individuals and communities cope with catastrophe* (New York, 1986) 3-29.

¹⁹ A. Oliver-Smith, S.M. Hoffman, ‘Introduction: Why Anthropologists Should Study Disasters’, in: S.M. Hoffman, A. Oliver-Smith (eds.), *Catastrophe & Culture: The Anthropology of Disaster* (Santa Fe/Oxford, 2002) 3.

²⁰ F.I. Rivera, N. Kapucu, *Disaster vulnerability, hazards and resilience: perspectives from Florida* (Cham, 2015) 2; J. Birkmann, ‘Measuring vulnerability to promote disaster-resilient societies: conceptual frameworks and definitions’ in: J. Birkmann (ed.), *Measuring vulnerability to natural hazards: towards disaster resilient societies* (Tokyo, 2006) 15.

een nieuwe ‘post-disaster’-realiteit. Het concept van ‘herstellen’ houdt in dat mensen zich moeten aanpassen aan zowel de impact van een ramp als deze nieuwe realiteit.²¹

VEERKRACHT EN KWETSBAARHEID METEN

Om in staat te zijn veerkracht te identificeren en te meten is een model van het Britse *Department for International Development* aangepast om bij de specifieke doelen van dit project aan te sluiten (zie figuur).²² Vanuit dit opgestelde raamwerk zal het archeologisch, epigrafisch en literair materiaal systematisch worden geanalyseerd om trends te ontdekken in de vestigingspatronen en in het levensonderhoud van de Attische gemeenschappen. De factoren die deze gemeenschappen kwetsbaar of juist veerkrachtig maakten en de strategieën die zij ontwikkelden om de Peloponnesische Oorlog en de eventuele verwoesting en veranderingen die deze met zich meebracht het hoofd te bieden, zullen vanuit een historisch perspectief worden onderzocht om niet alleen te kunnen begrijpen wat er precies is veranderde, maar vooral hoe en waarom.

Tijdens het analyseren van het archeologisch materiaal wordt er onderscheid gemaakt tussen drie categorieën: heiligdommen, nederzettingen (onderverdeeld in politieke, economische en huishoudelijke sectoren) en begraafplaatsen. Elk van deze categorieën zijn een essentieel onderdeel van het dagelijks leven en reflecteren diepgaande politieke, religieuze, sociale en economische structuren die van groot belang zijn voor de organisatie en reproductie van een samenleving.²³ Met iedere categorie kunnen bepaalde soorten vondsten worden geassocieerd die veerkracht op verschillende manieren kunnen aanduiden. Het niet-literaire bewijsmateriaal kan ons ontwikkelingen op alle vlakken van een samenleving laten zien. Om een aantal concrete voorbeelden te geven: ere-inscripties en grafstenen, huishoudelijk aardewerk en dakpannen en ook menselijke resten kunnen ons veel vertellen over woonpatronen en sociale omstandigheden. Deme-inscripties zoals wetten en decreten laten lokale politieke activiteit en besluitvorming zien. Amforen en andere typen aardewerk evenals munten zorgen ervoor dat we lokale handelspatronen kunnen achterhalen. Pythoi (grote opslagvaten) en maalstenen duiden landbouwactiviteit aan. Door de lampen die we vinden in de zilvermijnen in Attica kunnen de lokale mijnactiviteiten gedateerd worden. En tenslotte duiden votiefgeschenken en bepaalde types aardewerk en inscripties cultusplaatsen en religieuze activiteit aan. Continuïteit of juist plotselinge veranderingen in elk

²¹ D. Paton, D.M. Johnston, *Disaster resilience: an integrated approach* (Springfield, 2006).

²² Department for International Development, *Defining Disaster Resilience: A DFID Approach Paper*. DFID, 2009) 7-9.

²³ A. Giddens, *The constitution of society: Outline of the theory of structuration* (Cambridge, 1984).

van deze categorieën kunnen ons helpen veerkracht dan wel kwetsbaarheid in sociale systemen, in dit geval de demen van Attica, te signaleren.

1. CONTEXT	2. DISTURBANCE	3. COPING CAPACITY	4. REACTION
→ Sanctuaries			→ Bounce back better
→ Settlements - Political (i.e. political activity, lawmaking) - Economic (i.e. trade patterns, agricultural activity) - Domestic (i.e. habitation patterns, social conditions)	→ War - Number/length of invasions - Level of destruction → Plague (?) - Did it occur outside Athens?	→ Exposure (magnitude and frequency of disturbance) → Vulnerability → Adaptive capacity	→ Bounce back → Recover, but worse than before
→ Burials			→ Collapse

Figuur 5. Model opgesteld voor dit onderzoeksproject.

Laten we om de werking van het model verder te illustreren kort wat dieper ingaan op één van de te bestuderen categorieën: begraafplaatsen, en daarmee begrafenisrituelen. Binnen de culturele antropologie hebben rituelen altijd een centrale rol gehad, onder meer dankzij de invloedrijke werken van Durkheim en Lévi-Strauss.²⁴ Begrafenisrituelen geven ons een kijkje in de diepere structuren van een gemeenschap: ze laten ons de visie op en houding van een gemeenschap tegenover leven en dood zien. Er is veel geschreven over de rol van rituelen bij het vormen, bevestigen en reproduceren van sociale identiteit. Parry en Bloch introduceerden het concept van *long-term transactional orders*: handelingen die betrekking hebben op de reproductie van de sociale of kosmische orde op lange termijn.²⁵ Begrafenisgebruiken zijn hiervan een essentieel onderdeel: ze zijn een vast en terugkerend ritueel dat van fundamenteel belang was binnen de Griekse samenleving. Dit wordt des te meer onderstreept als we kijken naar de Griekse houding ten opzichte van niet correct uitgevoerde begrafenissen. Volgens Lindenlauf werden grafrituelen vanaf de late zesde eeuw v. Chr. gestandaardiseerd en een onjuiste behandeling van overledenen werd gezien als onmenselijk en schaamtevol.²⁶ De contemporaine bronnen bevestigen dit: zo benadrukt Thucydides de chaos die ontstaat wanneer tij-

²⁴ E. Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (Parijs, 1912); C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale* (Parijs, 1958)

²⁵ J. Parry, M. Bloch, *Money and the Morality of Exchange* (Cambridge, 1989) 23.

²⁶ *Ibidem*, 96.

dens de eerste jaren van de Peloponnesische Oorlog de pest uitbreekt achter de Atheense muren.

Alle gebruiken waaraan men zich vroeger bij begrafenissen had gehouden werden met voeten getreden; ze begroeven hun doden naar ieders mogelijkheden. Veel mensen begonnen, door gebrek aan de gewone benodigdheden – ze hadden al zoveel doden te betreuren – hun toevlucht te nemen tot schandelijke uitvaartsvormen: sommigen legden hun eigen dode op de brandstapel van een andere overledene, nog vóór degenen die hem hadden opgericht, en staken het vuur aan; anderen wierpen het lijk dat ze droegen bovenop de brandstapel waarop een ander werd gecremeerd en gingen naar huis (Thuc. 2.52.4).

Het belang van deze gebruiken in de Griekse samenleving is duidelijk; daarom zijn ze voor dit onderzoek uitermate geschikt. Begrafenisriten worden namelijk geattesteerd door een overvloed van archeologisch en epigrafisch materiaal, in de vorm van graven, grafgriften, fysieke overblijfselen en grafinscripties. Dit materiaal kan ons plotse of geleidelijke veranderingen, verstoringen of juist continuïteit laten zien: grafsteles kunnen extravagant of eenvoudig en uit geïmporteerd of lokaal materiaal gemaakt zijn; per sociale groep kunnen ze bovendien in kwaliteit, stijl of locatie verschillen. De grafinscripties die op deze stelai zijn aangebracht kunnen identiteit en herkomst aanduiden. Bepaalde typen aardewerk wijzen op bijvoorbeeld libatie-rituelen, terwijl grafgriften (wapens, aardewerk, sieraden, beeldjes, speelgoed, spiegels, etc.) ons informatie geven over (veranderingen in) de sociale en culturele structuur van een gemeenschap. De kwaliteit en herkomst van grafgriften kan fluctuaties op het gebied van economie, handelspatronen en netwerken suggereren. Ook menselijke resten zijn een belangrijke informatiebron: moleculaire- en isotopenanalyse geven ons bijvoorbeeld inzicht in gezondheid, dieet (en daarmee voedselproductie en/of handel) en manieren van levensonderhoud. Daarnaast geeft informatie over het geslacht, de leeftijd en de doodsoorzaak van de overledene, alsmede hoe en waar hij/zij is begraven, ons een idee van de historische ontwikkelingen op het moment van overlijden en de heersende sociale waarden en tradities.

Funerair bewijsmateriaal kan een duidelijke indicator van crisis of juist continuïteit zijn, zoals twee massagraven uit circa 430 v. Chr. die werden gevonden tijdens de aanleg van het Kerameikos-metrostation in Athene laten zien. In één van deze graven werden ongeveer 150 slachtoffers van de pest die uitbrak in de eerste jaren van de Peloponnesische Oorlog haastig begraven, op een slordige en onconventionele manier: sommige lichamen lagen zelfs kris-kras over elkaar heen.²⁷ Ondanks het grote aantal doden werden er maar

²⁷ L. Parlama, N. Stampolidis, *Athens: The City Beneath the City: Antiquities from the Metropolitan Railway Excavations* (Athens, 2001) 272.

enkele grafgraven achtergelaten. Het tweede graf, dat nooit verstoord is geweest, bevatte de opeengestapelde lichamen van 29 volwassenen en bevatte geen enkel grafgift.²⁸ Deze archeologische vondsten reflecteren zeer duidelijk een crisismoment voor de Atheense bevolking, een situatie waarin men niet meer in staat was om hun doden van het voor Grieken zo belangrijke geritualiseerde afscheid te voorzien.

De twee massagraven op de Kerameikos illustreren hoe door middel van funerair materiaal, dat door heel Attica in groten getale gevonden en gepubliceerd is, veerkracht of juist kwetsbaarheid vast kan worden gesteld op lokaal niveau. Dit geldt natuurlijk ook voor de in het onderzoek opgenomen categorieën die hier niet toegelicht konden worden: wanneer we zien dat funeraire, religieuze, politieke en economische activiteiten in de demen niet verstoord of veranderd werden door de Peloponnesische oorlog, is dat een indicatie dat de gemeenschappen in Attica nog steeds in staat waren zichzelf en hun wereldbeeld op lokaal niveau in stand te houden.

CONCLUSIE

Dit onderzoek is een eerste stap in de richting van een herevaluatie van de sociale geschiedenis van het klassieke Attica. In plaats van een focus op de fysieke impact van de oorlog op de korte termijn zal er op een totaal andere manier gekeken worden naar veranderingen in woonpatronen, landgebruik en levensonderhoud op lange termijn. Aangezien de sociale geschiedenis van Attica uiterst belangrijk is voor de manier waarop wij naar een groot aantal historische kwesties kijken, kan gesteld worden dat dit onderzoek een grote impact zal hebben op lopend en toekomstig onderzoek. Deze studie zal bijvoorbeeld zeer relevant zijn voor het onderzoek naar de demografie van Athene en Attica en de sociale omstandigheden waaronder de Atheense democratie fungeerde.²⁹ Ten slotte hoopt dit project bij te dragen aan het bredere historische en sociologische debat over de veerkracht van pre-industriële gemeenschappen: hiervoor zijn de demen in de periferie van het klassieke Athene een uitstekende casusstudie.

²⁸ Ibidem, 273.

²⁹ Bijvoorbeeld H. van Wees, 'Demetrius and Draco: Athens' property classes and population in and before 317 BC', *JHS* 131 (2011) 95-114; J. Ober, *Democracy and Knowledge: Innovation and Learning in Classical Athens* (Princeton, 2008).

BIBLIOGRAFIE

- Bankoff, G. 'Vulnerability as a measure of change in society.' *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 21 (2003) 30-50.
- . 'Time is of the Essence: Disasters, Vulnerability and History', *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, vol. 22 (2004) 23-42.
- . 'Comparing vulnerabilities: toward charting an historical trajectory of disasters', *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* (2007) 103-114.
- Bankoff, G., G. Frerks and D. Hilhorst (eds.), *Mapping Vulnerability: Disasters, Development and People*, (Londen, 2004).
- Barton, A.H., *Communities in disaster: A sociological analysis of collective stress situations*. (New York, 1969).
- Bawden, G., Reycraft, R.M., *Environmental Disaster and the Archaeology of Human Response* (Albuquerque, 2000).
- Birkmann, J., 'Measuring vulnerability to promote disaster-resilient societies: Conceptual frameworks and definitions' in: Birkmann, J. (ed.), *Measuring Vulnerability to Natural Hazards: towards disaster resilient societies* (Tokyo, 2006) 9-54.
- Boersma, J.S., *Athenian building policy from 561/0 to 405/4 B.C.* (Groningen, 1970).
- Bouras, C., Η αναστήλωση της στοάς της βραυρώνος. Τα αρχιτεκτονικά της προβλήματα (Athene, 1967).
- Cox, C.A., *Household Interests: Property, Marriage Strategies, and Family Dynamics in Ancient Athens* (Princeton, 1998).
- Damsgaard-Madsen, A., 'Attic funeral inscriptions: their use as historical sources and some preliminary results', in Damsgaard-Madsen, A., Christiansen, E., Hallager, E. (eds.), *Studies in Ancient History and Numismatics Presented to Rudi Thomsen* (Aarhus, 1988) 55-68.
- David, E., *Aristophanes and Athenian Society* (Leiden, 1984).
- Department for International Development, *Defining Disaster Resilience: A DFID Approach Paper*. DFID, 2009).
- Dinsmoor, W.B., *Sounion* (Athene, 1971).
- Durkheim, E., *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (Parijs, 1912).
- Garcia-Acosta, V., 'Historical Disaster Research' in: Oliver-Smith, A., Hoffman, S.M. (eds.), *Catastrophe & Culture: The Anthropology of Disaster* (Santa Fe/Oxford, 2002), 49-66.
- Giddens, A., *The constitution of society: outline of the theory of structuration* (Cambridge, 1984).
- Gomme, A.W., *The Population of Attica in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (Oxford, 1933).
- Gow, K., Celinski, M., *Mass Trauma. Impact and Recovery Issues* (New York, 2013).
- Grattan, J., Torrence, R., Grattan, *Natural Disasters and Cultural Change* (Londen en New York, 2002).
- Hanson, V.D., *Warfare and Agriculture in Classical Greece* (Berkely, 1998).
- Hoffman, S.M., Oliver-Smith, A. (eds.), *Catastrophe & Culture. The anthropology of disaster* (Santa Fe/Oxford, 2002).

- Hornblower, S., *The Greek World, 479-323 BC* (Londen, 2002).
- Jones, N.F., *Rural Athens under the Democracy* (Philadelphia, 2004).
- Juneja, M., Mauelshagen, F., 'Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives', *The Medieval History Journal* 10 (2007) 1-31.
- Kagan, D., *The Archidamian War* (Ithaca, 1974).
- Krentz, P., 'The Strategic Culture of Periclean Athens' in Hamilton, C., Krentz, P. (ed.), *Polis and Polemos: Essays on Politics, War, and History in Ancient Greece in Honor of Donald Kagan* (Claremont, 1997) 55-72.
- Kreps, G.A., 'Sociological inquiry and disaster research', *Annual review of sociology* (1984) 309-330.
- Lévi-Strauss, C., *Anthropologie structurale* (Parijs, 1958).
- Mersch, A., *Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950-400 v. Chr.* (Frankfurt, 1996).
- Ober, J., *The Athenian Revolution: Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory* (Princeton, 1996).
- . *Democracy and Knowledge: Innovation and Learning in Classical Athens* (Princeton, 2008).
- Oliver-Smith, A., 'Theorizing Disasters: Nature, Power and Culture' in: S.M. Hoffman, A. Oliver-Smith, (eds.), *Catastrophe & Culture: The Anthropology of Disaster* (Santa Fe/Oxford, 2002) 23-48.
- Oliver-Smith, A., Hoffman, S.M., 'Introduction: Why Anthropologists Should Study Disasters', in: Hoffman, S.M., Oliver-Smith, A., (eds.), *Catastrophe & Culture: The Anthropology of Disaster* (Santa Fe/Oxford, 2002) 3-22.
- Osborne, R., *Demos: the Discovery of Classical Attika* (Cambridge, 1985).
- Parlama, L., Stampolidis, N., *Athens: The City Beneath the City: Antiquities from the Metropolitan Railway Excavations* (Athens, 2001).
- Parry, J., Bloch, M., *Money and the Morality of Exchange* (Cambridge, 1989) 23.
- Paton, D., Johnston, D. M. *Disaster resilience: an integrated approach* (Springfield, 2006).
- Perry, R.W., E.L. Quarantelli (eds.), *What is a disaster? New answers to old questions* (Philadelphia, 2005).
- Prince, S. *Catastrophe and Social Change* (New York, 1920).
- Raphael, B., *When disaster strikes: How individuals and communities cope with catastrophe* (New York, 1986).
- Rhodes, P.J., *A History of the Classical Greek World: 478-323 BC* (Malden, 2006).
- Rivera, F.I., Kapucu, N., *Disaster Vulnerability, Hazards and Resilience: Perspectives from Florida* (Cham, 2015).
- Shaluf, I.M., 'Disaster Types', *Disaster Prevention and Management: an International Journal* 16 (2007) 704-717.
- Tierney, K. J., 'From the margins to the mainstream? Disaster research at the crossroads', *Annual Review of Sociology* 33 (2007), 503-525.
- Tritle, L.A., *The Peloponnesian War* (Westport, 2004). *A New History of the Peloponnesian War* (Chichester, 2010).

- USSBS, *United States Strategic Bombing Surveys Reports; European and Pacific Wars* (Washington, 1946-47).
- Wees, H. van, 'Demetrius and Draco: Athens' property classes and population in and before 317 BC', *JHS* 131 (2011) 95-114.
- Weiberg, E., 'What can resilience theory do for (Aegean) archaeology?' in: N. M. Burström, F. Fahlander (eds.), *Matters of scale: processes and courses of events in the past and the present* (Stockholm, 2012) 147-165.
- Whitehead, D., *The Demes of Attica, 508/7-ca. 250 B.C.: a political and social study* (Princeton, 1986).
- Zakour, M.J., Gillespie, D.F., *Community Disaster Vulnerability: Theory, Research, and Practice* (New York, 2013).